

Цветан Йотов

(София)

ЗА ПАРАДОКСАЛНИТЕ СВОЙСТВА НА РАЗГОВОРНИЯ ТЕКСТ И ЗА ВЪЗМОЖНОСТТА ТЕ ДА БЪДАТ ОБЯСНЕНИ С МЕТАЕЗИКА НА ТЕКСТОЛИНГВИСТИКАТА

През последните 50 години на нашия век сме свидетели на засилен интерес на лингвистиката към отделни страни на най-древната и най-масовата форма на непосредствено общуване – разговора. В едно отношение обаче разговорът все още не е привличан що-годе забележимо в специални лингвистични проучвания, а именно като цялостен обект за изследване, т.е. като обект за **глобално лингвистично моделиране**. Опитите за глобален обхват на полето от изяви по време на разговор са не само малко на брой, но твърде еднообразни по методологически показатели.¹ Всички те под една или друга форма реализират принципите на текстолингвистичния анализ. В съответствие с тези принципи разговорът се разглежда като текст, изграждането на който се регулира, подобно на всеки друг текст, от две взаимно допълващи се тенденции. Едната осигурява свързването на текстовите компоненти на всички нива – синтагматично, репликово, равнища на диалогичните единства и на други по-крупни построения. Другата тенденция организира свързаните помежду си последователности в цялостни образувания в съответствие с определени структурни образци – сюжетни, композиционни, жанрови.

Осигуряването на глобално лингвистично моделиране на разговора по образец на текстолингвистичното описание би осигурило задоволително решение на проблема, ако в ръцете на изследователя бе обект, който наистина е текст на разговора. Но резултатите на феноменологичния анализ² показват, че това, което наблюдава и

описва изследователят в дадения случай не само не е текст на **разговора**, но то дори няма свойствата на **текст**. Всъщност какви са основните **феноменологични характеристики** на същинския текст?³ Те могат да бъдат открити още в **етимологията** на самото название – лат. съществително *textum* и глагола, от който то е образувано: *texo* (*texui, textum, -ere*). Последният, както е известно, има три основни значения: 1) тъка, плета, сплитам; 2) създавам, правя, строя и 3) писмено съставям, съчинявам.

Дори при най-общ поглед върху думата, за пръв път осъществила чрез акта на комуникацията отделянето и назоваването на интересуващия ни феномен, се вижда, че последният се отъждествява не с реч изобщо, а единствено с писмена реч. В ядрото на семната структура на думата, асоциирана първоначално с този референт, добре са изявиени следните смислови компоненти – показатели на основните свойства на реалността, която той (референтът) представя.

Подобно на сходните нему референти (текстилното изделие и постройката), писменото съчинение, наричано също така текст, представлява не самия **процес** на записването, а **резултата** му, при това не просто последствията, а **крайния продукт** на съчиняване – овеществения резултат на целенасочените строго регламентирани усилия на съчинителя. И също като своите подобия (текстилното изделие и постройката), този краен продукт на съчинителската дейност представлява **тъкан, строеж, т.е. последователност от веществени дискретни съставки**, които, подобно на нишки или градивни части, се разгръщат в непрекъснати редици и образци от началото до края на продукта. И накрая, пак подобно на продуктите на текстилния труд и строителството, продуктът на съчинителската дейност се създава не за еднократна употреба (само в рамките на производствения цикъл), а така, че да е в състояние да служи за задоволяване на потребностите, заради които са създадени (потребности от облекло, от покрив и от информиране) и извън рамките на посочения цикъл. С други думи, продуктите със свойства, осмисляни по подобен начин чрез значенията на названието *textum*, съдържат още една много важна характеристика. Те представляват по своята същност **консервати**, т.е. материални носители на ценности (веществени и информационни), оформени така, че да могат да пренасят ценно-

стите в пространството и времето на социума.⁴ Лишени от това си свойство и текстилът, и постройката, и писменият текст престават да служат на хората, следователно престават да съществуват като *textum*.

Думата *textum* в значението си "продукт на писменото съчинителство" бива заимствувана впоследствие от много езици и от метаезиците на различни научни области, на първо място, от философията, езикознанието и текстолингвистиката. И както става обикновено, преминавайки от една знакова система в друга, тази дума обогатява и модифицира своето първоначално съдържание.⁵ Но независимо от различията в гносеологическата трактовка на термина **т е к с т**, от обилието на начини за неговото осмисляне от страна на различни научноизследователски системи, основното феноменологическо съдържание на този термин не се променя съществено. Той не престава да се съотнася с писмения текст като със свой еталон – носител на онези съществени признаци, с които най-точно и еднозначно се характеризира предметната област, обозначававана с термина. Към тези признаци, както е известно, се отнасят следните **специфични страни на феномена**.

1. Всеки продукт на целенасочена и строго регламентирана знакова дейност, получен чрез консервация на неговия информационен потенциал, с други думи, всеки текст, независимо от конкретните форми на съществуване, представлява **добре подредена последователност от дискретни записани знаци (консервати)**.

2. Неговите основни характеристики са тоталната свързаност между дискретните компоненти и изграждането от тези свързани знакови последователности на **цялости**, построени по строго определени структурни схеми (смислови и граматични, сюжетни и композиционни, схеми на информационната приемственост и жанровото разнообразие).

3. Формалната и съдържателната свързаност и цялостност на отделните компоненти от знаковите последователности в рамките на текста има за свой източник неговия общ замисъл, принадлежащ на **автора** (индивидуален или колективен).

4. Цялостното изграждане на текста се организира предварително по **строго набелязан план**, реализиран чрез система от текстообразуващи правила, допускащи разнообразие, но не и безредие.

5. Процесите на съчиняването и на фиксацията на резултатите му в консервати протича в рамките на една и съща дейност – текстообразуването, чийто **краен продукт** е самият текст. Това е продукт за многократна употреба в сферата на информационния обмен на обществото: обект за препрочитане или за размножаване чрез запис, редактиране, рефериране и др. под.

Резултатите от досегашните проучвания доста категорично сочат, че онова, което лингвистите приемат в сферата на живия разговор за текст и в рамките на което се опитват да установяват текстообразуващи закономерности (породените в хода на разговора реплики и репликови единства, записите им чрез стенографиране или с магнетофонна техника, както и дешифрирането на последните) са **с в о й с т в а**, **твърде различни от тези на същинския текст**.

1. Този изследователски обект не е последователност от дискретни знаци, а е информационно-семиотично поле, породено от взаимодействието на разнородни знакови прояви с **континуални свойства**.

2. Основните свойства на текстоподобните продукти, събирани и изучавани в хода на живия разговор със средствата на текстолингвистичното изследване, не са свързаността и целостта, а точно обратното: **разпокъсаността** на отделните съставки (външните и вътрешните речеви прояви на неречевите звуци, жестомимическите движения и др.).

3. В тези текстоподобни консервати – материал за текстолингвистични изследователски опити в сферата на живия разговор **липсва** последователно осъществявана формална и съдържателна свързаност и цялостност между разнородните и разносубектните знакови изяви. И ако все пак такава свързаност и цялост се постига, то нейн източник не е замисълът на един автор, а **сблъсъкът** на разнопосочните комуникативни намерения на всички участници в разговора.

4. Общата организация на консерватите, пораждани в сферата на живия разговор, не се създава предварително, по план отвън, а от **синергетични тенденции**. В тях крайните съставки на самоорганизацията – редът и безредието – се намират в постоянно противоборство, източник на неопределеност.

5. Този странен изследователски обект, представян и описван като текст, не е продукт на текстообразуващия процес. Защото в

сферата на живия разговор аналог на текстообразуването може да бъде само процесът, превръщащ комуникативните намерения на участниците в дискурс и обратно: на дискурса във вътрешна реч и мисъл – източник на нови цикли на текстообразуване. За да бъде моделиран аналогът на текстообразуването в сферата на разговора, ще трябва преди това да запишем по някакъв начин циклите на този информационно-семиотичен кръговрат, като се постареем да установим и обясним по какви експлицитни общосемиотични правила, призивите за действие в определена посока на душевните сили, пораждащи комуникативно намерение, се възприемат и коментират чрез вътрешните гласове на други сили, осъществяващи оценката на събитията. Как резултатите от това “обсъждане” биват преработени информационно в замисли и инструкции за външен израз на вземаните преди това решения. Каква част от вътрешния диалог между душевните сили на участниците в разговора бива оповестявана пред всички след разрешение от страна на вътрешните “цензори”. И обратно. По какви общосемиотични правила за глобален изказ изреченото и извършеното пред участниците бива преведено на езика на душевните сили. Как тего възприемат и коментират преди да го свият в ключови изрази и думи на разбраното и преживяното – в зародиши на нови информационни прояви. За съжаление (а може би за щастие), подобен запис не може да бъде извършван. Какво прави текстолингвистът, за да компенсира, поне отчасти, липсата на пълноценен материал за наблюдение и описание на аналогичните на текстообразуването процеси, характерни за сферата на разговора? Паралелно с протичането на посочените процеси бива извършвана друга, техническа дейност. Използвайки подходящи материали, средства и опитност, текстолингвистът дава възможност на част от знаковите прояви (онези, които са в състояние да взаимодействат със записващото устройство) да оставят следи върху подходящ информационен носител. В едни случаи фиксацията на следите се осъществява попълно (магнетофонен запис), в други случаи – изборно и спорадично (записки, стенограма). Но и в двата случая се получава продукт, напомнящ същински текст, но твърде различен от него – както по външност, така и по своята същност, по строеви и функционални характеристики (за различията вече стана дума). Този текстоподобен продукт (текстоид) се използва като заместител на липсващия

автентичен материал от текстообразуването по време на разговор. Установените в хода на подобен квазитекстолингвистичен анализ особености в строежа на посочените текстоиди, на неговите съставки, биват обявявани за автентични правила на текстообразуването в сферата на разговора.

Как в осъществените досега опити за текстолингвистичен анализ на текстоподобните продукти от записа⁶ авторите успяват да избегнат пречките, които им създава липсата на пълноценен изследователски обект със свойства на същински текст и да осъществяват описание, напомнящо твърде много на перфектните образци на този анализ? Почти във всички случаи, които са ни известни, авторите на подобни изследвания се насочват към текстоиди със строеж, близък до този на същинските текстове. Това са записи най-вече на автентични **монологични** изказвания при непосредствено разговаряне, наричано от отделните автори по различен начин: “монологични текстове” (Лаптева), “разговорни повествования” (Ширяев), “епични повествования в съвременната устна словесност” (Добрева) и др. В подобен материал може твърде често да бъдат срещнати анализи на типични текстообразуващи правила за смислово, комуникативно и граматично свързване със средства, подобни на тези от писмения текст. Известно е обаче, че за условията на интензивната обмяна на кратки реплики, каквато (обмяна) наблюдаваме по време на разговор, появата на словесна тъкан с аналогична форма на организация има спорадичен характер. Това става най-често в случаи на значително отклонение от основната линия за разгръщане на разговора – в момент, когато някой от участниците (най-често водещият разговора) решава да изложи свои мисли и възгледи, да разкаже интересна случка, да направи признание и др. под. Но и тези епични “отстъпления” в разговора, както и основният поток от непрекъснатото разменяни кратки реплики, в който посочените “отстъпления” се появяват, всички те като цяло се замислят и изграждат върху едни и същи принципи, твърде различни от тези на писмения монологичен текст. Става въпрос не за стилистични различия между книжовни и разговорни форми за изразяване, а за несъвместимост между условията и начините за езиково съществуване на хора, ползващи един и същ език в тези два свята, в двете информационно-семиотични сфери, където всичко се прави по съвсем различен начин⁷.

Оттук и изводът. Не може да се анализира и описва с научен апарат, създаден за текстолингвистичен анализ (т.е. за анализ на писмен текст) сторещът на обект с такива парадоксални (от гледна точка на принципите за строеж на посочената тъкан) свойства, каквото е информационно-семиотичното поле от знакови изяви в разговора и неговия запис. Всъщност (както показва научноизследователската практика в тази област) това може да става и става. А защо – не е трудно да се отговори. Просто няма друг изход. Аналогът на текстообразуването в сферата на живия разговор все по-често и поимперативно застава пред погледа на съвременния лингвист, изисквайки от него адекватна форма на обяснение. Но ефективен научноизследователски апарат, способен да постигне необходимата адекватност на описанието, не е изграден. Пък и необходимостта от подобна дейност все още не е достатъчно ясно осъзната. Макар че успешното решение на подобна задача би осигурило желан прогрес не само в развитието на езиковедската колоквიაстика, но и в развитието на самата лингвистика като цяло. По инерция или поради невъзможност да бъде сторено нещо друго сега, а може би поради двете причини, полето на взаимодействащи помежду си знакови изяви по време на разговор и неговия запис продължават да бъдат описвани с непригоден за изследването в тази предметна област дескриптивен апарат. Разбира се, в това няма нищо необичайно. По подобен начин (с непригодни за целта изследователски средства) са изучаващи за известен период от време всички новоосъзнати от лингвистиката изследователски обекти: живите европейски езици – с представата и категориите на мъртвите класически езици; граматичния строй на живите езици – с инструментариума на етимологическия анализ; специфичната езикова система на съвременните диалекти – с представата, понятията и методите, формирани за изучаване на писмения книжовен език; законите на текстообразуването – с правилата на дистрибутивния анализ и мн. др. Сега е ред на разговора, на неговата знакова система (по-точно на метасистемата от разнородни знакови системи), на нормите за избор на знаци от тези системи, на правилата за изграждане на “дефектната” му знакова тъкан.

За да бъде улеснен процесът на създаване за нуждите на колоквიაстиката на собствен метаезик, способен да обяснява в рамките на цялостни модели специфичните закономерности на

семиозиса в условията на разговора, е необходимо преди всичко да бъде осъзнато горепосоченото несъответствие днес между спецификата на изследователския обект и характера на средствата за неговото описание. Това важи особено за опитите да бъде осъществяван текстолингвистичен анализ с обект – автентични записи на разговори. Докато все още няма ефективен научен апарат, текстолингвистичните описания на записи на живи разговори ще имат евристична стойност. Ще имат, но при едно условие. Трябва много точно да се определя какви цели всъщност постига текстолингвистичният анализ в дадения случай. Какви ограничения се налага да си поставя той при работа с такъв текстоподобен продукт? Доколко този текстолингвистичен анализ е наистина текстолингвистичен? Понеже засега не разполагаме с автентичен пълноценен текст от разговора, за да осъществим перфектен текстолингвистичен анализ на текстоподобните следи от него, получени при запис на му; понеже още не е изграден специален научен апарат за адекватно описание на изоморфните на текстообразуването процеси, изграждащи знаковата тъкан на живия разговор, досегашните опити за по-пълно и по-цялостно обяснение на тези процеси са само опити и нищо повече.

От тук и препоръката за въздържане от употреба на изрази като “текст на разговора”, “текстолингвистичен модел на разговора”. Очевидно в дадения случай по-точни биха били изрази като: “поле от взаимодействащи знакови прояви”, “строеж на полето”, “записи на знаковите изяви” (но не на полето!) и разбира се, “глобален лингвистичен модел” (вместо “текстолингвистично описание”) на разговора.

Под “глобален лингвистичен модел на разговора” би трябвало да се разбира системата от интегрални структурно-функционални характеристики, отразяващи основни уникални свойства на разговора. Тази система трябва да бъде формирана така, че да може да служи за измерителна система (еталон), способна да обяснява в конкретните явления на живия разговор принципите за строеж на знаковата му тъкан – тъкан, която изгражда полето на взаимодействащи помежду си информационни изяви (вербални/невербални, външно-/вътрешноречеви). Пръв опит за построяване на такъв лингвистичен модел на разговора е осъществен в нашето изследване.⁸

ЛИТЕРАТУРА

¹ Сведения за ограничения кръг от изследвания с обект – цялостта на разговорния дискурс читателят може да намери в Йотов, Ц. Разговорът и неговият глобален лингвистичен модел. Докторска дисертация. С., 1994, с. 34–39.

² За това подробно вж. цит. съч., с. 40–114.

³ В дадения случай нас ни интересуват именно обективните свойства на феномена, който в най-голяма степен заслужава да бъде окачен като текст, а не начините на осмисляне от страна на съвременната филология, езикознание, в това число и текстолингвистика, на термина “текст”. Този втори, епистемиологичен аспект на въпроса, особено подробно се разглежда в публикациите от областта на съвременната текстолингвистика. Вж. Новое в зарубежной лингвистике. Т. 8, М. 1978.

⁴ Терминът консерват е зает от френския културолог Абраам А. Мол – Моль, А. Социодинамика культуры. М., 1973, с. 286–292.

⁵ За различното съдържание, което влагат различните направления и автори в областта на текстолингвистиката – вж. краткия речник от термини, съставен от Т. М. Николаева – Новое в зарубежной лингвистике. Т. 8, М., 1978, с. 471–472.

⁶ Лаптева, О. А. Дискретность в устном монологическом тексте. – В: Русский язык. Текст как целое и компоненты текста. М., 1982, с. 77–106; Ширяев, Е. Н. Структура разговорного повествования. – В: Русский язык. Текст как целое и компоненты текста. М., 1982, с. 106–122; Добрева, Е. За комуникативното битие на кратките епически повествования в съвременната устна словесност (ръкопис, 21 маш. стр.).

⁷ Щербя, Л. В. Восточно-лужицкое наречие. Т. I, СПб, 1915, Приложения, с. 3–4; Земская, Е. А. Разговорная речь (Проспект). М., 1968; Лаптева, О. А. Цит. съч.; Йотов, Ц. За въздействието на фактора “езикова целенасоченост” върху структурата на изречения от разговорния език. – В: Славистичен сборник, С., 1968, с. 307–318.

⁸ Йотов, Ц. Разговорът и неговият глобален лингвистичен модел. Докторска дисертация. С., 1994.